

Joanna Majczyk*

 orcid.org/0000-0002-7660-3161

Agnieszka Tomaszewicz*

 orcid.org/0000-0003-0453-8740

Pomniki w przestrzeni publicznej Wrocławia w latach 1945–1956

Monuments in the public space of Wrocław in the years 1945–1956

Słowa kluczowe: Wrocław, przestrzeń publiczna, pomniki, rzeźba monumentalna, propaganda

Key words: Wrocław, public space, statues, monumental sculpture, propaganda

„Pomniki niemieckie we Wrocławiu dają obraz postępującej degeneracji narodu, który wdarł się przed 600 laty na ziemię słowiańskie. (...) Nic nie powinno nas powstrzymać przed jak najszybszym starciem z oblicza Wrocławia tego nalotu niemieckiej, żołdackiej duszy. Nie chcemy więcej patrzeć na pomniki niemieckie! Nie chcemy, aby dzieci nasze, przechodząc ulicami Wrocławia wzdrygały się na widok tych kamiennych zmór przeszłości” [1] – grzmiał dziennikarz „Trybuna Dolnośląskiej” w marcu 1946 roku. W rzeczywistości proces wyburzania niemieckich pomników został rozpoczęty we Wrocławiu jesienią 1945 roku. Jednym z pierwszych zniszczonych monumentów był pomnik cesarza Wilhelma I usytuowany przy ul. Świdnickiej, w obrębie Promenady Staromiejskiej. Aktom burzenia pomników towarzyszyły propagandowe przemówienia najwyższych lokalnych urzędników, których głównym celem było tonowanie atmosfery niepewności panującej wśród nowych mieszkańców miasta, podkreślanie „niezbywalnych” polskich praw do „prastarych ziem piastowskich” oraz zachęcanie do podjęcia „dzieła odbudowy” Wrocławia. Równocześnie wzniesiono nowe monumenty upamiętniające żołnierzy, głównie radzieckich, poległych w walkach o wyzwolenie miasta. Skromne obeliski stanęły na miejscu tymczasowych cmentarzy wojskowych w Leśnicy, przy ul. Trzmielowickiej (ryc. 1a) oraz w Brochowie, na terenie parku przy ul. Koreańskiej. Pomnik-mauzoleum usytuowano z kolei na cmentarzu oficerów radzieckich, którego

“German monuments in Wrocław depict the progressing degeneration of the nation which invaded the Slavic lands 600 years ago. (...) Nothing should stop us from removing that stamp of German soldier soul from the image of Wrocław as soon as possible. We no longer want to look at German monuments! We do not want our children walking the streets of Wrocław to flinch at the sight of those stone spectres of the past” [1] – a journalist of the “Trybuna Dolnośląska” thundered in March 1946. In reality the process of demolishing German monuments commenced in Wrocław in the autumn of 1945. One of the first destroyed monuments was the statue of Emperor Wilhelm I situated in Świdnicka Street, within the Old Town Promenade. The acts of demolition were accompanied by propaganda speeches given by the highest local officials, whose main aim was to tone down the feeling of insecurity among new residents of the city, to emphasise the “inalienable” Polish right to the “ancient Piast lands” and to encourage people to “work on rebuilding” Wrocław. At the same time, new monuments commemorating mainly Soviet soldiers fallen during the fights to free the city were being erected. Modest obelisks were put up on the sites of temporary military cemeteries in Leśnica, in Trzmielowicka St. (fig. 1a) and in Brochów, in the park by Koreańska St. The monument-mausoleum was situated in the cemetery of Soviet officers, the building of which commenced in 1945. The cemetery was laid out in Partynice, on the east side of Karkon-

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology

Cytowanie / Citation: Majczyk J., Tomaszewicz A. Monuments in the public space of Wrocław in the years 1945–1956. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;58:91-103

Otrzymano / Received: 27.01.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 16.02.2019

doi:10.17425/WK58STATUES

Ryc. 1. Wrocław: a) obelisk upamiętniający poległych żołnierzy radzieckich, ul. Trzmielowicka (fot. 2017), b) Cmentarz Oficerów Radzieckich, pomnik-mauzoleum, arch. R. Feliński (fot. 2017)

Fig. 1. Wrocław: a) obelisk commemorating fallen Russian soldiers, Trzmielowicka St. (photo: 2017), b) Cemetery of Russian Officers, monument-mausoleum, arch. R. Feliński (photo: 2017)

budowę rozpoczęto w 1945 roku. Cmentarz urządzono na Partynicach, po wschodniej stronie al. Karkonoskiej, a jego centrum kompozycyjne zaakcentowano glorietaą zaprojektowaną przez Romana Felińskiego (ryc. 1b). Monument poświęcono Iwanowi Połbinowi, generałowi lotnictwa, dwukrotnemu bohaterowi Związku Radzieckiego, który zginął w czasie oblężenia Wrocławia w lutym 1945 roku.

Późną jesienią 1945 r. władze miasta podjęły decyzję o budowie pierwszego pomnika o charakterze „cywilnym”, którym postanowiono upamiętnić „przyłączenie Dolnego Śląska do Macierzy”. Nie określono wówczas miejsca usytuowania nowego monumentu, zaakcentowano jedynie konieczność postawienia go w „najbardziej reprezentacyjnym miejscu w mieście” [2], rozważano też możliwość wykorzystania do budowy materiałów pochodzących z rozebranych pomników niemieckich. W ten sam nurt „repolonizacji” miasta wpisywała się inicjatywa budowy pomnika Adama Mickiewicza, wysunięta w styczniu 1946 r. przez członków Powiatowego Związku Samopomocy Chłopskiej i Wrocławskiego Koła Stronnictwa Ludowego. Mickiewicz był postrzegany jako „wieszcz polskiego gminu” oraz „poeta internacjonalizmu i rewolucji” [3]. Włodzimierz Sokorski, ideolog realizmu socjalistycznego oraz późniejszy minister kultury i sztuki, zauważył w przemówieniu wygłoszonym w styczniu 1949 r. na Zjeździe Literatów w Szczecinie, że „choć Adam Mickiewicz nie był socjalistą w nowoczesnym tego słowa pojęciu (...), to był twórczym wyrazem nowej syntezy życia, braterstwa międzynarodowego, władztwa ludu i wolności narodowej” [4]. W 1946 r. dyskutowano też możliwość wybudowania we Wrocławiu pomnika gen. Tadeusza Kościuszki. Monument

oska Avenue, and its focal point was highlighted with a gloriette designed by Roman Feliński (fig. 1b). The monument was dedicated to Ivan Połbin, aviation General and a Hero of the Soviet Union (twice), who was killed during the siege of Wrocław in February 1945.

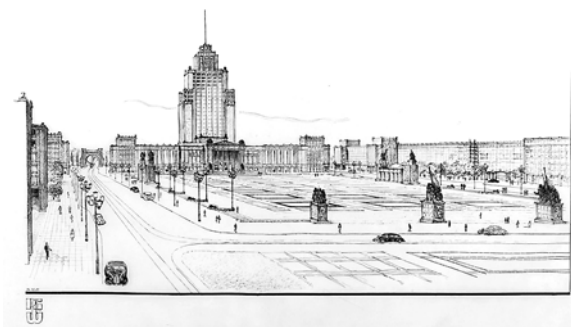
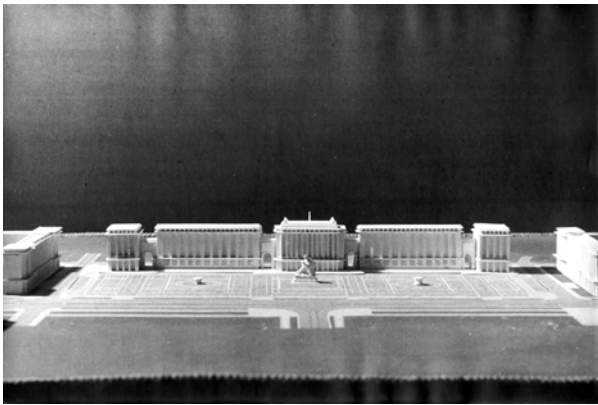
In the late autumn of 1945, the city authorities decided to build the first ‘civil’ monument which was to commemorate “Lower Silesia joining the Motherland”. The site where the new monument was to stand had not been decided upon by then, merely the necessity to have it erected on “the most prestigious site in the city” [2]; the possibility to build it using recycled materials from demolished German monuments was also considered. The initiative to build a monument to Adam Mickiewicz, put forward in January 1946 by members of the Powiatowy Związek Samopomocy Chłopskiej (Peasant Self-Help Cooperative) and Wrocławskie Koło Stronnictwa Ludowego (Wrocław Branch of Polish People’s Party), followed the same trend of re-Polonisation of the city. Mickiewicz was perceived as “the bard of Polish commoners” and “a poet of internationalism and revolution” [3]. Włodzimierz Sokorski, an ideologist of socialist realism and the later Minister of Art and Culture, in his speech given in January 1949 at the Writers’ Congress in Szczecin observed that “although Adam Mickiewicz was not a socialist in the modern meaning of the word [...], he was a creative embodiment of the new synthesis of life, international brotherhood, people’s power and national freedom” [4]. In 1946, the possibility of building a monument to Gen. Tadeusz Kościuszko in Wrocław was also discussed. The monument was to be situated on the square named after the “National Hero, champion of People’s Poland” [5] as the Supreme Commander of the Kościuszko Uprising was presented in

planowano usytuować na placu imienia „Bohatera Narodowego, szermierza Polski Ludowej” [5], jak przedstawiano w prasie Naczelnego Wodza insurekcji kościuszkowskiej, a organizacji przedsięwzięcia podjęło się Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza (TPŻ). Ostatecznie w centralnym punkcie wspomnianego placu, w miejscu zniszczonego mauzoleum pruskiego generała Bogislava Friedricha von Tauentziena, umieszczono pamiątkowy głaz ku czci Bojowników o Wyzwolenie Narodowe i Społeczne. Warto wspomnieć, że krótko rozważano pomysł wzniesienia pomnika-mauzoleum upamiętniającego Mieczysława Niedziałkowskiego – działacza Polskiej Partii Socjalistycznej, jednego z założycieli „Centrolewu”. Z inicjatywą budowy monumentu wystąpili w czerwcu 1947 r. członkowie „Bundu”, żydowskiego związku robotniczego.

Wszystkie wspomniane pomysły porzucono w 1947 r. po zabójstwie gen. Karola Świerczewskiego, którego władze państwowe obwołały bohaterem narodowym. Dzień po śmierci „niezlomnego rewolucjonisty”, 29 marca 1947 r., na posiedzeniu Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, postanowiono m.in. „wystąpić przez Rząd z uchwałą o budowie pomnika” [6] generała Waltera. Monument planowano wznieść w Warszawie, wydaje się jednak, że wspomniana uchwała stała się podstawą wielu lokalnych inicjatyw upamiętnienia Świerczewskiego. We Wrocławiu już 30 marca członkowie miejscowego oddziału Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację wysunęli postulat postawienia w mieście pomnika „Wielkiego Człowieka, który – jak pisano – całe życie swe poświęcił walce o wolność Polski” [7]. O protektorat nad budową monumentu poproszono ówczesnego Prezydenta Rzeczypospolitej Bolesława Bieruta, marszałka Michała Rola-Żymierskiego, marszałka sejmu Władysława Kowalskiego i ministra Ziem Odzyskanych Władysława Gomułkę [8]. Początkowo rozważano możliwość wyłonienia projektu pomnika w drodze konkursu, planowano też rozszerzenie jego symboliki – w prasie pisano, że monument powinien upamiętniać „między innymi bohaterские walki »Dąbrowszczaków« w Hiszpanii, których dowódcą był gen. Świerczewski, walki partyzantów AL i AK w czasie okupacji niemieckiej” [9]. Do udziału w konkursie planowano zaprosić rzeźbiarzy: Mariana Wnuka (Sopot), Franciszka Masiaka (Warszawa), Bazylego Wojtowicza (Poznań), Jacka Pugeta (Kraków), Jerzego Mazurczyka (Łódź), Borysa Michałowskiego oraz Zygmunta Kurczyńskiego (Wrocław) [8]. Mimo licznych zapowiedzi prawdopodobnie nigdy nie doszło do rozpisania konkursu. Od początku dyskutowano jednak lokalizację monumentu, w prasie sugerowano, że powinien on stanąć na „jednym z reprezentacyjnych placów miasta” [10], rozważano postawienie pomnika na miejscu zburzonego posągu cesarza Wilhelma I. Własną propozycję wysunął Tadeusz Ptaszycki, dyrektor Biura Planu Wrocławia powołany do Komitetu Wykonawczego budowy pomnika, który postulował, żeby monument usytuować na pl. Grunwaldzkim,

the press; and the undertaking was to be carried out by the Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza (TPŻ) (Soldier Friends' Association). Finally, a commemorative boulder dedicated to Fighters for National and Social Liberation was put in the centre of the above mentioned square, replacing the destroyed mausoleum of a Prussian General Bogislav Friedrich von Tauentzien. It is worth mentioning that the idea to erect a monument-mausoleum commemorating Mieczysław Niedziałkowski – a Polish Socialist Party activist and one of the founding fathers of “Centrolew” was also briefly considered. The initiative to build the monument was put forward in June 1947 by members of “Bund”, the General Jewish Labour union.

All the aforementioned ideas were abandoned in 1947, after the assassination of Gen. Karol Świerczewski, who was proclaimed a national hero by the state authorities. A day after the death of the “indomitable revolutionary”, on 29 March 1947, at the session of the Politburo of the Polish Workers' Party, it was decided e.g.: “to pass a resolution to build a monument” [6] of General Walter. The monument was to be erected in Warszawa, though it seems that the mentioned resolution gave rise to numerous local initiatives for commemorating Świerczewski. In Wrocław, on March 30 members of the local branch of Związek Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację (Union of Fighters for Freedom and Democracy) called for erecting the monument of “the Great Man who – it was written – had devoted his whole life to fighting for the freedom of Poland” [7]. The then President of Poland, Bolesław Bierut; Marshall Michał Rola-Żymierski; Marshall of the Sejm, Władysław Kowalski; and the Minister for the Regained Territories, Władysław Gomułka were asked to be patrons of the undertaking [8]. Initially, the possibility of selecting the project in a competition was considered; it was also planned to broaden its symbolic meaning – the press informed that the monument should commemorate “among others, the heroic fighting of the 13th Dąbrowski Brigade in Spain as Gen. Świerczewski was their commander, and the fights of the AL (People's Army) and AK (Home Army) partisans during the German occupation” [9]. The following sculptors were to be invited to take part in the competition: Marian Wnuk (Sopot), Franciszek Masiak (Warszawa), Bazyl Wojtowicz (Poznań), Jacek Puget (Kraków), Jerzy Mazurczyk (Łódź), Borys Michałowski and Zygmunt Kurczyński (Wrocław) [8]. In spite of numerous announcements the actual competition seems never to have taken place. Nevertheless, the location of the monument was discussed from the very beginning; the press suggested that it should stand on “one of the important squares in the city” [10], and erecting the monument on the site of the demolished statue of Emperor Wilhelm I was debated. Tadeusz Ptaszycki, director of the Wrocław Plan Office appointed a member of the Executive Committee for the monument construction, put forward his own suggestion to locate the monument on the Grunwaldzki Square, which was to symbolise “a new

Ryc. 2. Wrocław, projekty konkursowe zagospodarowania Osi Grunwaldzkiej i terenów z nią sąsiadujących, rozwiązanie placu centralnego z pracy: a) Tadeusza Ptaszyckiego (makieta), b) Teodora Teodorowicza-Todorowskiego (Muzeum Architektury we Wrocławiu)

Fig. 2. Wrocław, competition projects for developing Grunwaldzka Axis and the adjoining area, solution of the central square from the work by: a) Tadeusz Ptaszycki (model), b) Teodor Teodorowicz-Todorowski (Museum of Architecture in Wrocław)

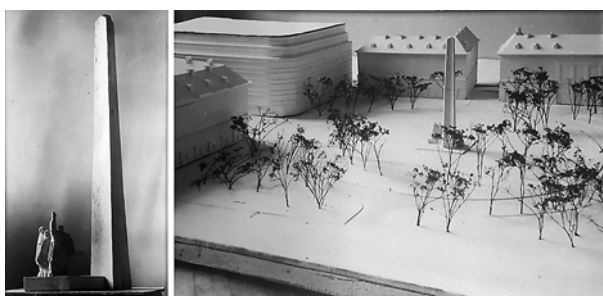
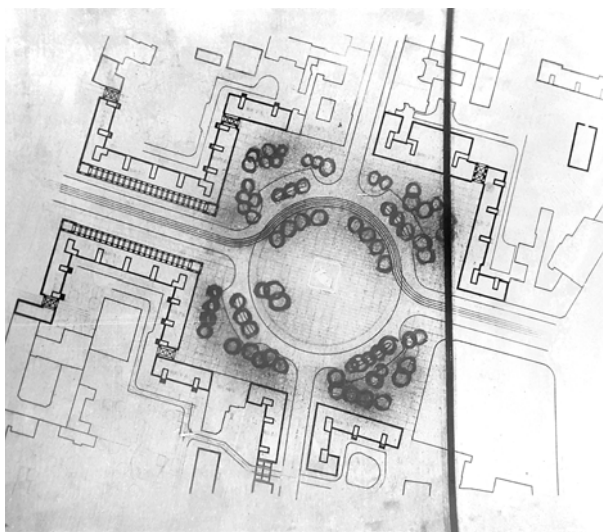
co miało symbolizować „nową erę rozbudowy odzyskanego miasta” [11]. Z kolei Eugeniusz Geppert, rektor wrocławskiej Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych, proponował umieszczenie pomnika w obrębie pl. Solnego; pomysł dość szybko porzucono, ze względu – jak przekonywano – na niewystarczającą wielkość placu. Zastanawiano się też nad możliwością postawienia pomnika przed gmachem Komitetu Wojewódzkiego PZPR (dziś pl. Maksy Borna) lub Dworca Głównego, ostatecznie jednak w debacie wyłoniono dwa potencjalne miejsca lokalizacji monumentu – plac Wolności i Grunwaldzki. Za wyborem pierwszego placu przemawiał fakt, że był on odgruzowany i znajdował się przy trasie łączącej Stare Miasto z głównym dworcem kolejowym. Wybór pl. Grunwaldzkiego uzasadniano natomiast kwestiami ideowymi („tam legła buta niemiecka”) oraz rozmiarami – duża otwarta przestrzeń miała „najlepiej odpowiadać monumentalnemu dziełu” [12], wspomnianą lokalizację poparł też prof. Franciszek Strynkiewicz, poproszony o opinię rektor Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie.

Ostatecznie zdecydowano jednak, że pomnik gen. Świerczewskiego powstanie na pl. Wolności, który zgodnie z założeniami pierwszego powojennego planu zagospodarowania miasta miał zostać przekształcony w miejsce masowych zebrań i defilad. W koncepcji

era in the growth of the regained city” [11]. In turn Eugeniusz Geppert, rector of the State University of Fine Arts in Wrocław, suggested building the monument on the Solny Sq.; the idea was quickly dismissed because apparently the square was not big enough. The possibility to erect the monument in front of the edifice of the Voivodeship Committee of the Polish United Workers’ Party PZPR (today Max Born Square) or the Main Railway Station was also considered, yet finally two potential sites for the monument were selected – the Wolności or Grunwaldzki Squares. In favour of the first square was the fact that it had already been cleared of rubble and was located by the road connecting the Old Town with the Main Railway Station. The Grunwaldzki Square was selected because of ideological matters (“German arrogance died there”) and size – a vast open space was to “best suit the monumental work” [12], and that location was supported by prof. Franciszek Strynkiewicz, the rector of the Academy of Fine Arts in Warszawa, who was asked for an opinion.

Eventually, it was decided that the monument of Gen. Świerczewski would be built on the Wolności Square which, according to the first post-war city development plan, was to be converted into a venue for mass meetings and parades. In the conceptual project prepared by architects from the Wrocław Plan Office, the Wolności Square was in the centre of “new downtown”, which was designed in the area stretching between the Main Square and the Main Railway Station. In March 1949, building of the monument was included in the “investment plans in the area of Art and Culture of the City Council within the six-year plan”; at the same time a new unit was appointed by the City Committee of the PZPR – the Committee for Building the Monument of General Świerczewski, which was responsible for realising the task.

Completing the work on the land development plan of Wrocław coincided with introducing socialist realism as the ruling doctrine in architecture and art. During a national session of members of the Union of Polish Graphic Artists, which took place in Katowice on 27 and 28 June 1949, a new canon was established for a work of art which should be realistic and understandable, should present a typical image of reality and, a primarily – had to serve the society and motivate it to “further fight and work”. Since according to the principles of the then urban planning plans for rebuilding the old and building new cities were to manifest “features of the socialist humanism, true democracy and concern for man” [13, p. 193], the previously prepared Wrocław land development project had to be amended. The task was entrusted to the Zakład Osiedli Robotniczych ZOR (Unit of Workers’ Housing Estates) – a designing office whose manager in the autumn of 1949 became General architect Marian Sychalski. The former president of Warszawa (1944–1945) rejected the idea of locating the “new Wrocław downtown” in the Old Town or its vicinity, considering the Old Town centre as too small “to accommodate

Ryc. 3. Wrocław, wyróżniony projekt konkursowy Pomnika Wyzwolenia autorstwa rzeźbiarzy B. Chromeo, B. Zagajewskiego oraz architektów: K. Bienia, L. Filara, P. Gawora, J. Politowskiego, J. Preisa, A. Skoczka (Kraków); a) plan zagospodarowania placu Kościuszki; b) makieta placu oraz model grupy rzeźbiarskiej (Archiwum SARP, Warszawa, Oddział Główny)

Fig. 3. Wrocław, awarded competition project of the Liberation Monument designed by sculptors: B. Chromy, B. Zagajewski, and architects: K. Bien, L. Filar, P. Gawor, J. Politowski, J. Preis, A. Skoczek (Kraków); a) development plan for Kościuszko Square; b) mock-up of the square and model of the group sculpture (Archive SARP, Warszawa, Head Office)

opracowanej przez architektów skupionych w Biurze Planu Wrocławia plac Wolności znajdował się w centrum „nowego śródmieścia”, które zaprojektowano na obszarze rozciągającym się między Rynkiem a Dworcem Głównym. W marcu 1949 r. budowę monumentu uwzględniono w „zamierzeniach inwestycyjnych z dziedziny Kultury i Sztuki Zarządu Miejskiego w ramach planu sześcioletniego”, równocześnie przy Komitecie Miejskim PZPR powołano nowy organ – Komitet Budowy Pomnika Generała Świerczewskiego, któremu powierzono odpowiedzialność za realizację zadania.

Ukończenie prac nad planem zagospodarowania Wrocławia zbiegło się w czasie z wprowadzeniem realizmu socjalistycznego jako doktryny obowiązującej w architekturze i sztuce. Podczas krajowej narady członków Związku Polskich Artystów Plastyków, która odbyła się w Katowicach 27 i 28 czerwca 1949 r. ustalono nowy kanon dzieła sztuki, które powinno być realistyczne i zrozumiałe, powinno przedstawiać typowy obraz rzeczywistości, a przede wszystkim – musi służyć społeczeństwu oraz mobilizować je do

new socialist content” [14, p. 7]. Thus it was back to the idea of transforming the Grunwaldzki Square area into a new administrative-housing district with venues for mass meetings and demonstrations. The spatial development concept for the “new district” had already been prepared by the end of 1949, and its composition was based on the straight line of the Grunwaldzka Axis which stretched between the Grunwaldzki and Szczytnicki Bridges and was connected to several squares of varying purposes. The project included erecting the mausoleum of Gen. Świerczewski, which was situated in the central point of the square interrupting the course of the main avenue. The square, which was to be a forecourt of an enormous “forum of assembly”, was designed as a quadrangle to whose corners were connected the already existing roads – today the following streets: Skłodowskiej-Curie, Janiszewskiego and Piastowska. Spychalski’s plan was not implemented, though it constituted a basis for drawing guidelines for a national competition for a Grunwaldzki Square development project, which was organised at the beginning of 1951. The competition guidelines stated that “its goal is to create a spatial composition providing a proper setting for the centre of social life and mass celebrations in the capital of Lower Silesia” [15, p. 1]. Therefore, it was requested to make the Grunwaldzka Axis wide enough to allow organising marches and manifestations, and to design a square that could accommodate 200 000 people. It was also assumed that the “dominant landmark” and “the main ideological, political and sculpting highlight” of the Grunwaldzki Square would be the “monument to the hero of the fight for socialism and freedom of the Polish nation, General Walter-Świerczewski” [15, p. 2]. It was made clear that the monument cannot be “an abstract form, e.g. an obelisk”, and its pedestal should be “synchronised” – as it was phrased in the competition guidelines – with the grandstand for those receiving the parade [16]. The following architects were invited: Kazimierz Marczewski with Tadeusz Kowalski from Warszawa, Tadeusz Ptaszycki from Krakow, Teodor Teodorowicz-Todorowski from Gliwice, as well as Andrzej Frydecki with Tadeusz Wróbel and Michał Jassem from Wrocław. The designers were advised to base their solutions “on the best examples of Polish and world urban design, as well as socialist Soviet urban planning” [15, p. 2]. The competition was resolved in January 1952. No first prize was awarded, while projects by Kazimierz Marczewski and Tadeusz Kowalski and by Tadeusz Ptaszycki were awarded distinction. Only the designs by Ptaszycki and Teodorowicz-Todorowski have partially survived until today. The former author situated the parade square almost half-way the length of the Grunwaldzka Axis, and designed three sculptures within it – the monument of Gen. Świerczewski in the centre with stone vases-flowerbeds symmetrically on both sides (fig. 2a). In turn, Teodorowicz-Todorowski designed the main square tangentially to the Grunwaldzka Axis, with monuments highlighting its limits. In the central sec-

„dalszej walki i pracy”. Ponieważ w założeniach ówczesnej urbanistyki, plany przebudowy starych oraz budowy nowych miast miały uzewnętrzniać „cechy socjalistycznego humanizmu, prawdziwej demokracji i troski o człowieka” [13, s. 193], niedawno opracowany projekt zagospodarowania Wrocławia należało poddać korekcie. Zadanie to powierzono Zakładowi Osiedli Robotniczych (ZOR) – pracowni projektowej, której kierownictwo objął jesienią 1949 r. generał architekt Marian Spychalski. Były prezydent Warszawy (1944–1945) odrzucił pomysł usytuowania „nowego wrocławskiego śródmieścia” na terenie Starego Miasta i jego najbliższego sąsiedztwa, uznając obszar staromiejskiego centrum za zbyt mały „dla pomieszczenia nowej socjalistycznej treści” [14, s. 7]. Powrócono zatem do idei przekształcenia okolic pl. Grunwaldzkiego w nową dzielnicę administracyjno-mieszkaniową z miejscami masowych zebrań i demonstracji. Koncepcję zagospodarowania przestrzennego „nowej dzielnicy” opracowano już pod koniec 1949 r., a jej kompozycję oparto na prostej linii Osi Grunwaldzkiej, którą rozpięto między mostami Grunwaldzkim i Szczytnickim oraz powiązano z kilkoma placami o różnym przeznaczeniu. W projekcie przewidziano powstanie mauzoleum gen. Świerczewskiego, które usytuowano w centralnym punkcie placu przecinającego bieg głównej alei. Plac, stanowiący przedpole ogromnego „forum zgromadzeń”, rozwiązano w formie czworobocznego skweru, do naroży którego doprowadzono istniejące drogi – dzisiejsze ulice: Skłodowskiej-Curie, Janiszewskiego i Piastowską. Plan Spychalskiego nie został skierowany do realizacji, stanowił on jednak podstawę do opracowania wytycznych ogólnopolskiego konkursu na projekt zagospodarowania pl. Grunwaldzkiego, który ogłoszono na początku 1951 roku. W założeniach konkursu zapisano, że jego „celem jest stworzenie kompozycji przestrzennej dającej właściwą oprawę plastyczną ośrodkowi życia społecznego i uroczystości masowych stolicy Dolnego Śląska” [15, s. 1]. Poproszono zatem o nadanie Osi Grunwaldzkiej szerokości umożliwiającej organizację przemarszów i pochodów, a także o zaprojektowanie placu mogącego pomieścić 200 000 osób. Przyjęto przy tym założenie, że „reprezentacyjną dominantę” oraz „główny ideologiczny akcent polityczno-rzeźbiarski” placu Grunwaldzkiego będzie stanowić „pomnik bohatera walk o socjalizm i wolność narodu polskiego Generała Waltera-Świerczewskiego” [15, s. 2]. Zastrzeżono, że pomnik nie może przybrać „form abstrakcyjnych, np. obelisku”, a jego cokół powinien zostać „zsynchronizowany” – jak napisano w programie konkursu – z trybuną dla odbierających defilady [16]. Do udziału w konkursie zaproszono architektów: Kazimierza Marczewskiego wraz z Tadeuszem Kowalskim z Warszawy, Tadeusza Ptaszyckiego z Krakowa, Teodora Teodorowicza-Todorowskiego z Gliwic, a także wrocławian – Andrzeja Frydeckiego wspólnie z Tadeuszem Wróblem oraz Michała Jassem. Twórcom zasugerowano, aby przyjęte rozwiązania „oprócz o najlepsze przykłady urbanistyki polskiej i światowej, i urbani-

tion of the northern side of the square he situated the mausoleum of Gen. Świerczewski, which was to have the form of a cuboid pavilion with a dome roof, preceded by a portico and flanked by pylons topped with sculpted statues on low pedestals. The monument was designed in the style of austere classicism, with a symbolic gate made of two pylons topped – like in the mausoleum – with sculptures located by the southern limit of the square on its axis of symmetry. Then along the eastern side of the forum, symmetrically to its crosswise composition axis, he designed three monuments with groups of sculptures resting on tall pedestals (fig. 2b). Despite their monumental form, the mausoleum and monuments “disappeared” in the enormous and empty space of the square, additionally diminished by the size of buildings designed in the vicinity, and in particular a skyscraper that enclosed the forum on the west side. Just after the competition results had been announced, representatives of local authorities voiced their opinion on the development of the Grunwaldzki Square and they disagreed with the jury, believing the project by Michał Jassem to be the most appropriate as his concept took into account the existing roads and surviving buildings. Therefore, it was decided to prepare the plan again, which would be based on Jassem’s concept while the awarded designs were merely to complement” it [17, p. 13]. The new land development project for the area in the vicinity of the Grunwaldzka Axis seems to have been prepared, yet as a result of misunderstandings between city and voivodeship authorities it could not have been approved on the national level, so once again the monument of Gen. Świerczewski remained on the drawing board¹.

Not much is known about the initiative to commemorate yet another “people’s hero” – Feliks Dzierżyński, whose statue was to be the central point of a new square named after the revolutionary (nowadays Dominikański Square). The square that served as an interchange which was to be an element of the designed Old Town Ring-Road, was planned to be surrounded by public edifices and housing. For that reason, in 1952, the National City Council (MRN) in Wrocław advertised a closed competition for a detailed development project of the land contained between Biskupia and Wita Stwosza Streets, Słowackiego Avenue and the pre-war building of the Postal Cheques Office in Krasieńskiego St. Three teams of local architects working under the supervision of: Emil Kaliski, Tadeusz Herburt and Janusz Szablowski were invited to participate in the competition. Unfortunately, we have been unable to find the competition projects, and press information reveals only that the former post office building was to become a seat of the Presidium of MRN, while around the building of the City Committee of the PZPR and houses were designed around the square, which – according to Tadeusz Herburt – were to “provide a proper setting for the monument of Feliks Dzierżyński” [18].

The monument dedicated to Dzierżyński, like the mausoleum of Gen. Świerczewski, was never realised;

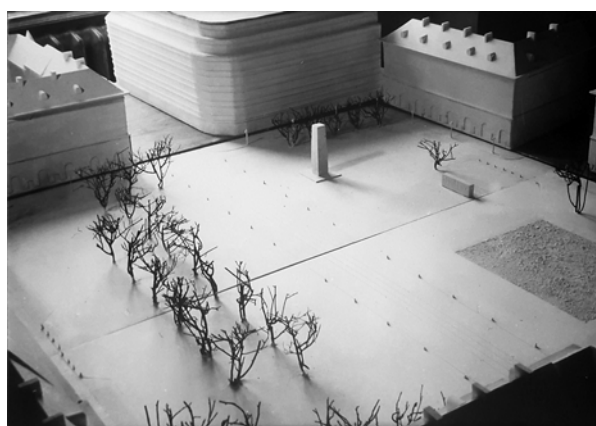
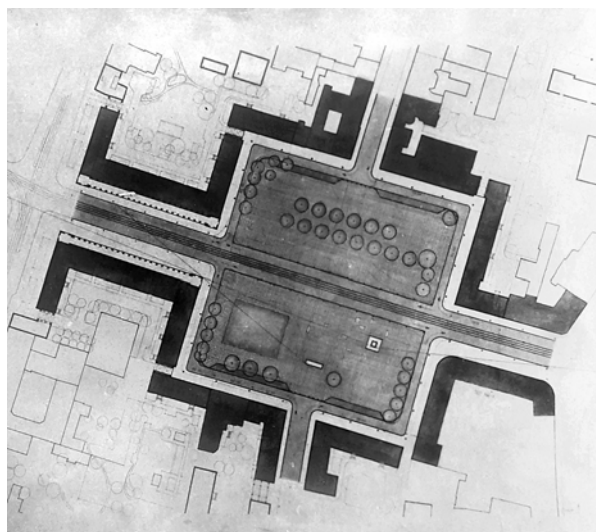
styki socjalistycznej radzieckiej” [15, s. 2]. Konkurs rozstrzygnięto w styczniu 1952 roku. Nie przyznano pierwszej nagrody, wyróżniono natomiast projekty Kazimierza Marczewskiego i Tadeusza Kowalskiego oraz Tadeusza Ptaszyckiego. Do dziś częściowo zachowały się jedynie opracowania Ptaszyckiego i Teodorowicza-Todorowskiego. Autor pierwszej z wymienionych prac usytuował plac defilad niemal w połowie długości Osi Grunwaldzkiej, a w jego obrębie zaprojektował trzy elementy rzeźbiarskie – w centralnym punkcie umieścił pomnik gen. Świerczewskiego, a po jego obu stronach, w układzie symetrycznym, kamienne wazy-kwiatniki (ryc. 2a). Z kolei Teodorowicz-Todorowski główny plac wytyczył stycznie do Osi Grunwaldzkiej, a monumentami zaakcentował jego granice. W środkowej partii północnego boku placu usytuował mauzoleum gen. Świerczewskiego, które rozwiązał w formie prostopadłościennego pawilonu nakrytego kopułą, poprzedzonego portykiem i ujętego pylonami zwieńczonymi rzeźbami na niewysokich cokołach. Architekt zaprojektował monument w stylistyce surowego klasycyzmu, a na jego osi symetrii, przy południowej granicy placu umieścił symboliczną bramę złożoną z dwóch pylonów, na których – podobnie jak w mauzoleum – znalazły się rzeźby. Z kolei przy wschodnim boku forum, symetrycznie względem jego poprzecznej osi kompozycyjnej ustawiono trzy pomniki z grupami rzeźbiarskimi umieszczonymi na wysokich cokołach (ryc. 2b). Mimo monumentalnych form mauzoleum i pomniki „ginęły” w ogromnej i pustej przestrzeni placu, zdominowane dodatkowo rozmiarami projektowanych w sąsiedztwie budowli, a szczególnie wieżowca, który zamykał forum od strony zachodniej. Tuż po ogłoszeniu wyników konkursu głos w sprawie zagospodarowania placu Grunwaldzkiego zabrali przedstawiciele lokalnych władz, którzy nie zgodzili się z opinią jurorów, uznając za najbardziej właściwy projekt Michała Jassemę z powodu uwzględnienia w koncepcji istniejących dróg i zachowanej zabudowy. Podjęto zatem decyzję o ponownym opracowaniu planu, którego podstawę miała stanowić propozycja Jassemę, a wyróżnione prace konkursowe miały ją jedynie „uzupełniać” [17, s. 13]. Wydaje się, że nowy projekt zagospodarowania terenów sąsiadujących z Osią Grunwaldzką został przygotowany, jednak na skutek nieporozumień władz miejskich i wojewódzkich nie doszło najprawdopodobniej do jego zatwierdzenia na szczeblu krajowym, kolejny raz budowa pomnika gen. Świerczewskiego pozostała w sferze planów.

Niewiele wiadomo o inicjatywie upamiętnienia kolejnego „bohatera ludowego” – Feliksa Dzierżyńskiego, którego pomnik stanowić miał centralny punkt nowego placu nazwanego imieniem rewolucjonisty (obecnie pl. Dominikański). Plac pełniący funkcję węzła komunikacyjnego, który miał być elementem projektowanej Obwodnicy Staromiejskiej, planowano otoczyć gmachami publicznymi i budynkami mieszkalnymi. W związku z tym w 1952 r. na wniosek Miejskiej Rady Narodowej (MRN) we Wrocławiu rozpisano zamknię-

the concept of commemorating the event of “Lower Silesia joining the Motherland” was revived in the mid-1950s. This time it seemed that the monument had a chance to be erected since the central government put forward the proposal to build it, and on the symbolic level it was to express gratitude of the Polish nation to the Soviet Army soldiers for their help in freeing and “recovering” the Western Territories by Poland. It was also planned that the monument would complete the Kościuszko Square spatially and ideologically – the central point of the new socialist Kościuszko Housing District (KDM). That Wrocław equivalent of the MDM in Warszawa was designed by a group of architects under the supervision of Roman Tunikowski, and its construction commenced in 1954 was perceived as the crucial city investment. The project included building five-storey apartment blocks in the style of socialist realism, which mostly surrounded the Kościuszko Square and the streets running from it. The historic form of the square and the former layout of streets were preserved, as well as buildings which had survived the war: the Savoy Hotel, the bank (Wrocław branch of the Dresdner Bank, today Bank Zachodni WBK) and the Wertheim department store (today Renoma Department Store). However, the plan of KDM did not include the monument since the focal point of the square was already occupied by a boulder commemorating Fighters for National and Social Liberation. Then in September 1955, on the initiative of the Wrocław branch of SARP and open competition for a development project of the interior of the Kościuszko Square and the artistic concept of the Liberation Monument was announced². The competition participants were expected to submit solutions for the following within the forum: pedestrian, motorcar and tram traffic, greenery, lighting and distribution of architectonic features [19]. The enterprise was under the patronage of such state institutions as: the Committee for Urban Planning and Architecture, the Head Council for Rebuilding the Capital and the State Commission of Economic Planning, which – according to the press – “has its significance; one must not forget that whole Poland is waiting for the monument” [20]. The competition jury included such architects as: Jerzy Wierzbicki (Warszawa branch of SARP), Tadeusz Brzoza, Tadeusz Wróbel, Kazimierz Ciechanowski, Kazimierz Bieńkowski, Tadeusz Biesiekierski (Wrocław branch of SARP), and sculptors: Borys Michałowski (Wrocław) and Tadeusz Łodziana (Warszawa). 21 designing teams participated in the competition, however the jury decided that submitted concepts “represent generally a low standard of sculpt work, and in some cases almost ineptitude” [21]. Thus no first prize was awarded, though there were two runners-up – the concept by sculptors: Bronisław Chromy and Bogusław Zagajewski cooperating with architects: Krzysztof Bien, Leszek Filar, Przemko Gawor, Jerzy Politowski, Jacek Preis, Andrzej Skoczek (Kraków), and the project prepared by sculptors: Eugeniusz Serafin, Bogumił Serafin and an architect Maurycy Ostrowski (Warszawa). The

ty konkurs na opracowanie szczegółowego projektu zagospodarowania terenu ograniczonego ulicami Biskupią i Wita Stwosza, aleją Słowackiego oraz przedwojennym gmachem Urzędu Czeków Poczтовых przy ul. Krasińskiego. Do udziału w konkursie zaproszono trzy zespoły miejscowych architektów pracujących pod kierunkiem Emila Kaliskiego, Tadeusza Herburt i Janusza Szablowskiego. Niestety nie udało nam się odnaleźć projektów konkursowych, a z przekazów prasowych wynika jedynie, że w budynku dawnej poczty planowano urządzić siedzibę Prezydium MRN, przy placu zaprojektowano też gmach Komitetu Miejskiego PZPR oraz domy mieszkalne, które – jak wspominał Tadeusz Herburt – miały dać „właściwą oprawę pomnikowi Feliksa Dzierżyńskiego” [18].

Monument dedykowany Dzierżyńskiemu, podobnie jak mauzoleum gen. Świerczewskiego, nie został zrealizowany; w połowie lat 50. powrócono natomiast do koncepcji upamiętnienia „powrotu Dolnego Śląska do Macierzy”. Tym razem wydawało się, że pomnik ma szansę powstać, ponieważ z inicjatywą jego budowy wystąpiły władze centralne, a w warstwie symbolicznej miał on być wyrazem wdzięczności narodu polskiego dla żołnierzy Armii Radzieckiej za pomoc w wyzwoleniu i „odzyskaniu” przez Polskę Ziemi Zachodnich. Planowano przy tym, że monument dopełni przestrzennie i ideowo pl. Kościuszki – centralny punkt nowej socjalistycznej Kościuszkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej (KDM). Wrocławski odpowiednik warszawskiego MDM-u został zaprojektowany przez grupę architektów kierowanych przez Romana Tunikowskiego, a jego budowę, rozpoczętą w 1954 r., postrzegano wówczas jako najważniejszą inwestycję miejską. W projekcie przewidziano powstanie pięcokondygnacyjnych domów mieszkalnych utrzymanych w stylistyce realizmu socjalistycznego, które skupiono głównie wokół pl. Kościuszki i wychodzących z niego ulic. Zachowano przy tym historyczną kwadratową formę placu, dawny przebieg ulic, a także budowle, które przetrwały wojnę: hotel Savoy, siedzibę banku (wrocławska filia Dresdener Bank, dziś Bank Zachodni WBK) oraz dom towarowy firmy Wertheim (obecnie Dom Handlowy Renoma). W planie KDM-u nie przewidziano natomiast powstania monumentu, centralny punkt placu zajmował już bowiem głaz upamiętniający Bojowników o Wyzwolenie Narodowe i Społeczne. Tymczasem we wrześniu 1955 r. z inicjatywy wrocławskiego oddziału SARP rozpisano otwarty konkurs na projekt zagospodarowania wnętrza pl. Kościuszki oraz koncepcję artystyczną Pomnika Wyzwolenia. Od uczestników konkursu oczekiwano propozycji rozwiązania w obrębie forum: komunikacji pieszej, kołowej i tramwajowej, zieleni, oświetlenia oraz rozmieszczenia obiektów małej architektury [19]. Przedsięwzięcie zostało objęte patronatem instytucji państwowych: Komitetu do spraw Urbanistyki i Architektury, Naczelnej Rady Odbudowy Stolicy oraz Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, co – jak pisano w prasie – „ma swoją wymowę, nie wolno zapominać,

Ryc. 4. Wrocław, wyróżniony projekt konkursowy Pomnika Wyzwolenia autorstwa rzeźbiarzy E. Serafina, B. Serafina oraz architekta M. Ostrowskiego (Warszawa): a) plan zagospodarowania placu Kościuszki; b) makieta placu oraz model pomnika (Archiwum SARP, Warszawa, Oddział Główny)

Fig. 4. Wrocław, awarded competition project of the Liberation Monument designed by sculptors E. Serafin, B. Serafin and architect M. Ostrowski (Warszawa): a) development plan for Kościuszkowskie Square; b) mock-up of the square and model of the monument (Archive SARP, Warszawa, Head Office)

authors of the first project replaced the road layout of the Kościuszkowskie Square with a roundabout with lay-bays, and had a tramline running along its inner western edge as well as along the axis of Świdnicka St. (fig. 3a). The corners of the square and the central island were meant for pedestrian traffic, and the existing patches of greenery were preserved. The Liberation Monument consisting of an obelisk and a group of sculptures at its foot on a low pedestal was situated on the crossing of the square

że na ten pomnik czeka cała Polska” [20]. W skład sądu konkursowego weszli architekci: Jerzy Wierzbicki (warszawski oddział SARP), Tadeusz Brzoza, Tadeusz Wróbel, Kazimierz Ciechanowski, Kazimierz Bieńkowski, Tadeusz Biesiekierski (wrocławski oddział SARP) oraz rzeźbiarze Borys Michałowski (Wrocław) i Tadeusz Łodziana (Warszawa). W konkursie wzięło udział 21 zespołów projektowych, jurorzy uznali jednak, że nadesłane koncepcje „przetwarzają niski na ogół poziom opracowań rzeźbiarskich, a w poszczególnych nawet wypadkach wręcz wykazują nieudolność” [21]. Nie przyznano zatem pierwszej nagrody, natomiast drugim miejscem wyróżniono dwa projekty – koncepcję rzeźbiarzy Bronisława Chromego i Bogusława Zagajewskiego współpracujących z architektami: Krzysztofem Bieniem, Leszkiem Filarem, Przemko Gaworem, Jerzym Politowskim, Jackiem Preisem, Andrzejem Skoczkiem (Kraków) oraz pracę przygotowaną przez rzeźbiarzy Eugeniusza Serafina, Bogumiła Serafina i architekta Maurycego Ostrowskiego (Warszawa). Autorzy pierwszego opracowania zastąpili układ drogowy pl. Kościuszki rondem z wyodrębnionymi zatokami parkingowymi, a wzdłuż jego zachodniej wewnętrznej krawędzi, a także w osi ul. Świdnickiej przeprowadzili linię tramwajową (ryc. 3a). Naroża placu oraz centralną wyspę przeznaczili do ruchu pieszego, zachowując przy tym istniejące grupy zieleni. Na skrzyżowaniu przekątnych placu umieścili Pomnik Wyzwolenia złożony z obelisku i grupy rzeźbiarskiej ustawionej u jego podnóża na niewysokim cokole. Monument stanowił wyraźną dominantę kompozycyjną, zamykał bowiem perspektywę ulic wychodzących z boków placu, a także przewyższał jego obudowę architektoniczną (ryc. 3b). Jury nie było jednak jednomyślne w ocenie walorów artystycznych pomnika – Borys Michałowski zarzucił projektowi grupy rzeźbiarskiej „brak wyrazu i powiązania z akcentem wysokościowym”, a jej formę uznał za „zbyt surową” [22]. Autorzy drugiej nagrodzonej koncepcji zostali docenieni za nietypowe rozwiązanie kompozycji placu, który przecięli w linii prostej ul. Świdnicką, przerywając jednocześnie bieg ul. Kościuszki. W osi ul. Świdnickiej wytyczyli tory tramwajowe, a przeciwległe odcinki ul. Kościuszki połączyli jednokierunkowymi drogami, poprowadzonymi wzdłuż obwodu placu (ryc. 4a). Projektanci założyli również przeznaczenie wnętrza forum do ruchu pieszego, jego zachodnią część podkreślili szpalerem drzew, wschodnią zaś – dwuczęściowym Pomnikiem Wyzwolenia. Monument, złożony z obelisku oraz zespołu dziewięciu postaci umieszczonych na niskim cokole, ustawiono na zamknięciu osi wschodniego odcinka ul. Kościuszki (ryc. 4b). Asymetryczna kompozycja monumentu została dopełniona zielenią urzędową w układzie pasmowym wzdłuż boków placu. Warto przy tym zaznaczyć, że mimo obowiązywania w sztuce doktryny realizmu socjalistycznego, postaci w grupie rzeźbiarskiej utrzymano w formach bliskich przedwojennej awangardzie. Sędziowie konkursowi pozytywnie ocenili kompozycję przestrzenną oraz walory artystyczne nagrodzonej

diagonals. The monument constituted a clear composition dominant as it enclosed the perspective of streets running from the sides of the square, and was higher than its architectural surroundings (fig. 3b). However the jury was not unanimous in their assessment of the artistic value of the monument – Borys Michałowski accused the sculpting team that their project “lacked expression and connection to the high-rise highlight”, and its form was “too austere” [22]. The second awarded project was appreciated for the authors’ unusual solution of the square composition, which they bisected in a straight line with Świdnicka St., at the same time interrupting the course of Kościuszki St. On the axis of Świdnicka St. they laid out the tramway line, while linking the opposite sections of Kościuszki St. by one-way streets running along the square perimeter (fig. 4a). The designers also intended leaving the forum interior for pedestrian traffic, highlighted its western part with a tree lane, and the eastern one with the two-part Liberation Monument. The monument, consisting of an obelisk and a group of nine figures set on a low pedestal, was placed at the closing of the vista of the east section of Kościuszki St. (fig. 4b). The asymmetric composition of the monument was complemented by the greenery planted in strips along the square sides. It is also worth mentioning that despite the doctrine of socialist realism ruling in art then, the figures in the group sculpture maintained the forms close to the pre-war avant-garde. The competition jury positively evaluated the spatial composition and artistic values of the concept which, in their opinion, manifested “significant artistic and thematic creativity” [23]. However, the presented communications solutions and restricted green areas they considered to be inappropriate.

All the awarded and commended projects were presented to the inhabitants of Wrocław, and in January 1956 a post-competition discussion was organised, in which architects, sculptors and competition participants took part. During the meeting the location for the Liberation Monument was questioned as it was claimed that Kościuszko Square was “too low-key” to present “the enormous content of the monument which one would like to display as much as possible, show it from a distance, so that it would be as significant for the city as was the event it is meant to commemorate” [24]. At the same time, it was suggested that a closed sculpting competition should be organised, limited merely to designing the form of a new monument. Meanwhile, the idea to change the communications layout within the square was criticised – realisation of the awarded projects would require changing underground installations and destroying the existing surfaces, which was regarded as too expensive. In keeping with the political thaw, discussants took the liberty to reprimand city authorities who were accused of making arbitrary decisions and lack of public consultation before organizing the competition [24].

Eventually, the only monument that was erected in the public space in Wrocław before 1956 was the

koncepcji, która ich zdaniem przejawiała „znaną inwencję twórczą i tematyczną” [23]. Za niewłaściwe uznali natomiast przyjęte rozwiązania komunikacyjne i ograniczenie powierzchni terenów zielonych.

Wszystkie nagrodzone i wyróżnione projekty zostały zaprezentowane wrocławianom, a w styczniu 1956 r. zorganizowano dyskusję pokonkursową, w której wzięli udział architekci, rzeźbiarze oraz uczestnicy konkursu. W czasie spotkania podano w wątpliwość wybór lokalizacji Pomnika Wyzwolenia dowodząc, że pl. Kościuszki jest miejscem „zbyt kameralnym”, żeby przedstawić „ogromny ładunek treściowy pomnika, który chciałoby się eksponować jak najbardziej, ukazać go z dużej odległości, aby dla miasta był czymś tak dominującym, jak dominujące jest zdarzenie, które ma upamiętniać” [24]. Równocześnie postulowano przeprowadzenie zamkniętego konkursu rzeźbiarskiego, ograniczonego jedynie do opracowania formy nowego monumentu. Skrytykowano przy okazji pomysły zmiany układu komunikacyjnego w obrębie placu – realizacja nagrodzonych projektów wymagałaby przełożenia podziemnych instalacji i zniszczenia istniejących nawierzchni, co uznano za zbyt kosztowne. Na fali odwilży politycznej dyskutanci pozwolili sobie na udzielenie reprymendy władzom miejskim, którym zarzucono arbitralne podejmowanie decyzji i brak szerszych konsultacji przed rozpisanem konkursu [24].

Ostatecznie jedynym monumentem, który umieszczono w przestrzeni publicznej Wrocławia do 1956 r., stał się pomnik Aleksandra Fredry (ryc. 5) przywieziony do miasta w kwietniu tego samego roku. Postać pisarza siedzącego na fotelu została odlana z brązu według modelu opracowanego w 1896 r. przez Leonarda Marconiego i ustawiona pierwotnie we Lwowie na pl. Akademickim. W 1944 r., po zajęciu miasta przez wojska radzieckie, pomnik został rozebrany, a następnie – kilka lat później – przekazany Polsce. Oprócz posągu Fredry do kraju przywieziono wówczas pomnik Kornela Ujejskiego, oba monumenty postanowiono – z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Sztuki – podarować wybranym największym miastom Polski – rozważano kandydatury m.in. Poznania, Szczecina, Wrocławia i Przemyśla. Negocjacje z urzędnikami ministerstwa trwały w tej sprawie trzy lata, a z ramienia Wydziału Kultury Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu brał w nich udział architekt Olgierd Czerner, ówczesny miejski konserwator zabytków. Ostatecznie zdecydowano o przyznaniu pomnika Fredry Wrocławowi, a Ujejskiego – Szczecinowi. W latach 80. XX w. Zygmunt Antkowiak podał w swojej publikacji na temat pomników Wrocławia, że przywiezienie monumentu Fredry do miasta nie było dziełem przypadku, ponieważ to właśnie w stolicy Dolnego Śląska najliczniej osiedlili się lwowscy intelektualiści [25, s. 57]. Teza wysunięta przez badacza nie znalazła jednak potwierdzenia w doniesieniach ówczesnej prasy, w której akt przekazania lwowskich pomników największym miastom Ziemi Odzyskanych wiązano raczej z ideą krzewienia polskości.

Po przywiezieniu posągu Fredry do Wrocławia ustawiono go bez cokołu, na drewnianych paletach

Ryc. 5. Wrocław, pomnik Aleksandra Fredry (fot. 2017)

Fig. 5. Wrocław, statue of Aleksander Fredro (photo 2017)

statue of Aleksander Fredro (fig. 5) brought to the city in April of the same year. The figure of the writer sitting in an armchair was cast in bronze modelled on the project designed in 1896 by Leonard Marconi, and originally put up in Lviv on the Akademicki Square. In 1944, after the city had been seized by the Soviet troops, the monument was dismantled and then – several years later – handed over to Poles. Besides Fredro’s statue, the statue of Kornel Ujejski was also brought to Poland then, and – on the initiative of the Ministry of Art and Culture – both monuments were to be sent to the selected largest cities in Poland; among the chosen cities were e.g.: Poznan, Szczecin, Wrocław and Przemyśl. Negotiations with ministry officials took three years, and the Department of Culture of the National City Council in Wrocław was represented by the architect Olgierd Czerner, the city monument conservator at the time. Finally, it was decided that Wrocław would be given the monument of Fredro, and Szczecin – of Ujejski. In the 1980s, in his publication on Wrocław monuments Zygmunt Antkowiak wrote that bringing the monument of Fredro to the city was not a coincidence, because the capital of Lower Silesia was the place where intellectuals from Lviv settled most frequently [25, p. 57]³. But the suggestion put forward by the scientist was not confirmed by press reports of the time, according to which the transfer of Lviv monuments to the largest cities in the Recovered Territories was rather associated with the idea of propagating Polish identity.

w południowej części Rynku, niemal na miejscu zburzonego pomnika króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III; rozpoczęto też burzliwą, kilkumiesięczną dyskusję na temat docelowego miejsca usytuowania monumentu, która jednak nie wpłynęła na zmianę jego lokalizacji. Jak zauważył Gregor Thum w swojej książce o tużpowojennych dziejach Wrocławia, wybór punktu usytuowania posągu pisarza nie był przypadkowy – chodziło bowiem o zachowanie funkcji „narodowo nacechowanych miejsc pamięci” [26, s. 337]. Warto wspomnieć, że decyzja władz miejskich spotkała się z krytyką członków lokalnego oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki, którzy w piśmie skierowanym do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej dowodzili: „miejsce na Rynku wrocławskim obok ratusza jest miejscem bodajże najbardziej zaszczytnym w mieście. Mógłby na nim stanąć jakiś bohater narodowy, wieszcz lub któryś z Piastów, związany z historią Wrocławia. Można by tam znakomicie – i może kiedyś na to się zdobędziemy – ustawić np. pomnik Henryka IV, księcia Wrocławia, Krakowa i Sandomierza (...). Musiałby to oczywiście być pomnik typu heroicznego (ewentualnie nawet konny), aby nie kontrastował ze średniowieczną architekturą pięknego jak z rybałtowskiej pieśni lub legendy Rynku. Pomnik Aleksandra Fredry (...) jest pomnikiem o charakterze kameralnym. Zaczny komediopisarz i satyryk siedzi sobie zadumany, w niedbale rozrzuconym płaszczu, na jakimś rzec można ogrodowym krześle z szerokim oparciem. (...) Posąg nie ma cech monumentalnych. Nie dostrzegamy dramatycznego napięcia heroizmu” [27]. Po tych słowach zaproponowano zwołanie konferencji z udziałem architektów, artystów plastyków, historyków sztuki oraz przedstawicieli Towarzystwa Miłośników Wrocławia w celu przeprowadzenia ponownej dyskusji na temat lokalizacji dzieła Marconiego. Do sugerowanego spotkania już jednak nie doszło, a pomnik został uroczystie odsłonięty 15 lipca 1956 r., w 80. rocznicę śmierci pisarza.

Po przełomie 1956 r. zainteresowanie władz realizacjami pomników monumentalnych zdecydowanie zmalało. Równocześnie artyści skupili się głównie na tworzeniu rzeźb kameralnych, ponieważ – jak dowodzono – „eksperymentowanie szuka raczej form pracy mniej obowiązujących, mniej krępujących, o charakterze bardziej warsztatowym, gdzie artysta podejmuje różne próby na własną odpowiedzialność i na własny rachunek” [28, s. 28]. Ostatecznie pomnik generała Świerczewskiego dłuta Władysława Tumkiewicza stanął w 1967 r. na dziedzińcu wrocławskiego I Liceum Ogólnokształcącego⁴, a „przyłączenie Ziemi Zachodnich do Macierzy” upamiętnia kamienna tablica z napisem: „W tysiąclecie państwa polskiego i w XXI rocznicę zwycięstwa nad faszyzmem uchwałą Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu postanowiono ku wiecznej pamięci potomnych wzniesć nad Odrą we Wrocławiu pomnik Powrotu do Macierzy Ziemi Zachodnich i Północnych, 8-V-1966”, którą ustawiono przy moście Pokoju.

After the statue of Fredro had been brought to Wrocław, it was put on wooden pallets, without a pedestal, in the south part of the Main Square, almost on the site of the demolished monument of the Prussian king Friedrich Wilhelm III; then a heated debate concerning the final place for the monument raged for a few months, though it did not affect its location. As Gregor Thum observed in his book on the post-war history of Wrocław, the choice of the site for the writer's statue was not accidental – it maintained the function of a “place of national remembrance” [26, p. 337]. It is worth mentioning that the decision of city authorities was criticised by members of the local branch of the Art Historians' Association who, in a letter addressed to the Presidium of the National City Council, claimed that: “the site on the Main Square in Wrocław by the town hall is probably the most prestigious one in the city. It might be occupied by a national hero, a poet or someone from the Piast dynasty associated with the history of Wrocław. One might very well – and maybe one day someone will – put there e.g. a statue of Henry IV, the Duke of Wrocław, Krakow and Sandomierz (...). Naturally it would have to be a monument of the heroic type (perhaps even equestrian), in order not to contrast with the medieval architecture of the Main Square, beautiful like a minstrel's song or legend. The statue of Aleksander Fredro (...) is a low-key monument. The good playwright and satirist is sitting pensively, in a carelessly spread coat, in some kind of a garden chair with a broad back. (...) The statue does not possess monumental features. We do not notice the dramatic tension of heroism” [27]. After that comment, it was suggested that a conference should be held with the participation of architects, graphic artists, art historians and representatives of the Association of Wrocław Enthusiasts in order to discuss again the location of Marconi's artwork. However, the suggested meeting never took place, and the monument was officially unveiled on 15 July 1956, on the 80th anniversary of the writer's death.

After the thaw in 1956, the authorities became much less interested in realisations of monumental statues. Simultaneously, artists concentrated mainly on creating low-key sculptures because – it was claimed – “experimenting looks for form less binding, less restrictive and more workshop-like forms, where an artist makes various attempts on his own responsibility and independently” [28, p. 28]. Finally, the statue of General Świerczewski, sculpted by Władysław Tumkiewicz, was put up in 1967 in the courtyard of the I Secondary School in Wrocław⁴, and the event of “the Western Territories joining the Motherland” is commemorated by a stone plaque with the following inscription: “On the millennium of Poland and the 21st anniversary of victory over fascism, in a resolution of the Polish Committee of the Front of National Unity, it was decided to erect on the Oder River in Wrocław a monument commemorating the Return of the Western and Northern Territories to the Motherland, 8–05–1966”, which was mounted by the Peace Bridge.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Kofta M. Mówią pomniki wrocławskie. Trybuna Dolnośląska, 15.03.1946.
- [2] [b.a.], Pomnik na pamiątkę przyłączenia Dolnego Śląska do Macierzy. Pionier, 5.10.1945.
- [3] Zieliński W. We Wrocławiu powinien stanąć pomnik Adama Mickiewicza. Pionier, 6.01.1946.
- [4] Sokorski W. Na nowym etapie rozwoju naszej kultury. Fragment referatu na Zjeździe Literatów w Szczecinie. Słowo Polskie, 23.01.1949.
- [5] [b.a.], Pomnik Kościuszki powstanie we Wrocławiu. Pionier, 9.02.1946.
- [6] 1947 marzec 29, Warszawa – Protokół nr 3 Posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, mps (Archiwum Akt Nowych, Warszawa).
- [7] [b.a.], Znakomici rzeźbiarze projektują wrocławski pomnik gen. Świerczewskiego. Wrocławski Kurier Ilustrowany, 9.04.1948.
- [8] [b.a.], Powstały komitety budowy pomnika gen. Świerczewskiego. Trybuna Dolnośląska, 4.01.1948.
- [9] [b.a.], Wrocław postawi pomnik gen. Świerczewskiemu. Wrocławski Kurier Ilustrowany, 10.12.1948.
- [10] [b.a.], Pierwszym pomnikiem Wielkiego Polaka na Ziemiach Odzyskanych będzie wrocławski pomnik gen. Waltera-Świerczewskiego. Wrocławski Kurier Ilustrowany, 4.01.1948.
- [11] [b.a.], Całe społeczeństwo uczci pamięć bohatera narodowego. Monumentalny pomnik gen. Świerczewskiego stanie na placu Grunwaldzkim. Trybuna Dolnośląska, 17.01.1948.
- [12] [b.a.], Apel do wrocławian: Wszyscy razem orzekniemy gdzie stanie pomnik gen. Świerczewskiego. Słowo Polskie, 31.07.1947.
- [13] Kolli M. Idee stalinowskie w budownictwie miast. In: Minorski J. (ed.) Architektura radziecka 1946–1949, Warszawa, 1951.
- [14] Protokół konferencji w sprawie rewizji wstępnego planu zagospodarowania przestrzennego m. Wrocławia, 27.04.1950. [mps] Archiwum Państwowe we Wrocławiu.
- [15] Program dla opracowań konkursowych ukształtowania Placu Grunwaldzkiego. [mps] Archiwum Państwowe we Wrocławiu.
- [16] Załącznik do „Programu do opracowań konkursowych ukształtowania Placu Grunwaldzkiego”. [mps] Archiwum Państwowe we Wrocławiu.
- [17] Protokół nr 8 ze wspólnego posiedzenia Prezydów Wojewódzkiej Rady Narodowej i Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławiu odbytego w dniu 7 lutego 1952 r. [mps] Archiwum Państwowe we Wrocławiu.
- [18] [b.a.], Do niedawna ponure cmentarzysko gruzów. Plac Feliksa Dzierżyńskiego – wspaniały element nowego Wrocławia. Słowo Polskie, 06.1952.
- [19] Warunki konkursu na Pomnik Wyzwolenia we Wrocławiu. [mps] Archiwum SARP, Oddział Główny.
- [20] Gruszczyński R. Głos w dyskusji o Pomniku Wyzwolenia i innych problemach urbanistyki we Wrocławiu. Sprawy i Ludzie, 11–12.02.1956.
- [21] Protokół z II posiedzenia Sądu Konkursowego na Pomnik Wyzwolenia na Placu Kościuszki we Wrocławiu, 18 grudnia 1955. [mps] Archiwum SARP, Oddział Główny.
- [22] Protokół z I posiedzenia Sądu Konkursowego na Pomnik Wyzwolenia na Placu Kościuszki we Wrocławiu, 17 grudnia 1955. [mps] Archiwum SARP, Oddział Główny.
- [23] [b.a.], Sąd konkursowy ocenił projekty Pomnika Wyzwolenia na placu Kościuszki i rozwiązanie urbanistyczne samego placu. Słowo Polskie, 6.01.1956.
- [24] Protokół z dyskusji ze społeczeństwem Wrocławia nad pracami Konkursu Powszechnego SARP nr 217 na ukształtowanie urbanistyczne i dominantę plastyczną (Pomnik Wyzwolenia) na placu Kościuszki we Wrocławiu. [mps] Archiwum SARP, Oddział Główny.
- [25] Antkowiak Z. Pomniki Wrocławia. Wrocław, 1985.
- [26] Thum G. Obce miasto. Wrocław 1945 i potem. Wrocław, 2008.
- [27] List otwarty do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Jeszcze raz w sprawie pomnika Fredry. Gazeta Robotnicza, 19.06.1956.
- [28] Jarnuszkiewiczowa J. Pomniki. Przegląd Artystyczny 1956;1:24–28.
- [29] Kaszuba E. Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947. Warszawa–Wrocław, 1997.

¹ Więcej o planach zagospodarowania pl. Grunwaldzkiego w okresie realizmu socjalistycznego w tekście: Tomaszewicz A., Majczyk J., *Town planning and socialist realism: new Academic District in Wrocław (Poland) – unfinished projects from the 1950s*, „Planning Perspectives”, 2019, vol. 34, nr 4, s. 579–600.

² Uprzejmie dziękujemy Pani Bożenie Drygas z Archiwum SARP (Warszawa, Oddział Główny) za udostępnienie materiałów dotyczących konkursu.

³ Antkowiak uległ zapewne mitowi Wrocławia – spadkobiercy Lwowa, obalonemu w latach 90., kiedy przypominano, że osoby pochodzące z województwa lwowskiego stanowiły jedynie 6–10% nowych osadników w stolicy Dolnego Śląska (por. m.in. [29]).

⁴ Monument został wyburzony w 2003 roku.

Streszczenie

W październiku 1945 r., kilka miesięcy po zakończeniu działań wojennych i objęciu Wrocławia polską jurysdykcją, rozpoczęto akcję wyburzania najważniejszych pomników niemieckiego Breslau. Równocześnie władze miasta podjęły decyzję o budowie monumentu upamiętniającego „przyłączenie Dolnego Śląska do Macierzy”. Wspomniane działania miały charakter głównie propagandowy, niszczone bowiem symbole „niewoli i ucisku Polaków”. W latach 40. i 50. XX w. zorganizowano we Wrocławiu dwa konkursy rzeźbiarskie, pierwszy na projekt monumentu na cześć gen. Karola Świerczewskiego (1951 r.), drugi na projekt Pomnika Wyzwolenia (1955 r.). Zakładano, że statua gen. Świerczewskiego będzie pierwszym zrealizowanym w mieście przykładem pomnika proletariackiego o nowej formie i treści „głęboko przepojonej ideami postępu społecznego”. O ile dość szybko zdefiniowano symbolikę monumentu, o tyle kwestia jego usytuowania pozostawała długo nierozstrzygnięta. Inaczej potraktowano Pomnik Wyzwolenia, poza znaczeniami ideowymi, przypisano mu także rolę kompozycyjną – miał on bowiem stanowić dominantę placu Kościuszki, który w latach 50. XX w. stał się centrum nowego zespołu mieszkaniowego – socjalistycznej Kościuszkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej.

Ostatecznie żadnego z monumentów nie zrealizowano, podobnie jak planowanych pomników poświęconych Adamowi Mickiewiczowi i Feliksowi Dzierżyńskiemu. W 1956 r., w południowej części Rynku ustawiono jedynie lwowski pomnik Aleksandra Fredry. W artykule zaprezentowano niemal zupełnie nieznaną historię monumentów, które wybudowano lub zamierzano wybudować we Wrocławiu w pierwszych latach po zakończeniu wojny.

Abstract

In October 1945, a few months after the war had ended and Wrocław found itself under Polish jurisdiction, the process of demolishing the most important monuments of German Breslau commenced. At the same time, the authorities decided to build a monument commemorating “Lower Silesia joining the Motherland”. The above activities were mostly propaganda, since the symbols of “slavery and oppression of Poles” were destroyed. In the 1940s and 1950s, two sculpting competitions were organised in Wrocław: the first for a design of a monument in honour of Gen. Karol Świerczewski (1951), and the other for a project of the Liberation Monument (1955). It was assumed that the statue of Gen. Świerczewski would be the first example of a proletariat monument with new form and the content “imbued with the ideas of social progress”, realised in the city. While the symbolism of the monument was fairly quickly defined, its location long remained undecided. The Liberation Monument was treated differently: besides its ideological significance, it was also attributed a composition role – it was to be the dominant of the Kościuszko Square which, during the 1950s, became the hub of the new residential complex – socialist Kościuszko Housing District.

Eventually neither of the projects was realised, like the planned monuments dedicated to Adam Mickiewicz and Feliks Dzierżyński. In 1956, only the Lviv monument of Aleksander Fredro was put up in the south part of the Main Square. The article presents the almost unknown history of monuments that were either planned or built in Wrocław in the first year after the end of the II WW.